ॐ

श्री परमात्मने नमः

।। अथ एकादशोऽध्यायः ।।

अध्याय अकरावा

मागील अध्यायात योगेश्वर श्रीकृष्णांनी आपल्या मुख्य मुख्य विभूतींविषयी संक्षेपाने विवरण करुन अर्जुनाला सांगितले, परंतु अर्जुनाला वाटले की आपण ते विस्तारपूर्वक ऐकले. व म्हणून तो म्हणाला की, भगवन् आपली अमृतमय वाणी एकून माझा सर्व मोह नष्ट झाला, अज्ञानही नष्ट झाले. आता आपण जे सांगितले ते मी प्रत्यक्ष पाहू इच्छितो पाहिल्यानंतर समजते की, आपण समजत होतो त्यापेक्षा परिस्थिती काही वेगळीच असते. अर्जुनाने ते रुप पाहिल्यानंतर मात्र तो थरथर कापू लागला. भगवंताकडे क्षमा-याचना करु लागला. ज्ञानी असे भयभीत होत असतात का? त्यांची काही जिज्ञासा बाकी राहते का? नाही. तसे नसते. बौध्दिक स्तरावरचे ज्ञान हे अस्पष्ट असते. मात्र यथार्थ ज्ञान जाणून घेण्याची प्रेरणा मात्र ते अवश्य देते. म्हणून अर्जुनाने विनंती केली-

अर्जुन उवाच

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसञ्ज्ञितम्।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम।।१।।

भगवन, माझ्यावर कृपा करण्यासाठी आपण अध्यात्मामध्ये प्रवेश देणारे गुह्य ज्ञान मला सांगितलेत. त्यामुळे माझा मोह नष्ट झाला, माझे अज्ञान नष्ट झाले. मी ज्ञानी बनलो.

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम्।।२।।

कारण हे कमलनेत्रा, भूतांची उत्पत्ती व प्रलय कसा होतो ते आपल्याकडून विस्तारपूर्वक ऐकले. तसेच आपले अपार महात्म्यही आपल्याकडून ऐकले.

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम।।३।।

हे परमेश्वरा, आपण आपल्या स्वरूपाविषयी जे सांगितले ते तसेच, आहे या काही शंका नाही. परंतु त्या स्वरूपाविषयी नुसते ऐकले आहे. परंतु हे पुरुषोत्तमा, आपले ते ऐश्वर्ययुक्त स्वरुप प्रत्यक्ष पाहण्याची माझी इच्छा आहे.

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम्।।४।।

हे प्रभो, माझ्याकडून आपले दिव्य स्वरुप पाहिले जाऊ शकेल; असे जर आपल्याला वाटत असेल; तर हे योगेश्वरा, आपण आपले क्षयरहित, अविनाशी स्वरुप दाखवावे. यावर श्रीकृष्णांनी काही विरोध दाखवला नाही किंवा नाहीही म्हटले नाही. कारण श्रीकृष्णांनी अनेक ठिकाणी सांगितले आहे की, तू माझा अनन्य भक्त आहेस व प्रिय सखा आहेस. त्यामुळे अत्यंत आनंदाने त्यांनी आपले विराट स्वरुप अर्जुनाला दाखवले.

श्रीभगवानुवाच

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्त्रशः।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च।।५।।

पार्था, माझी नाना प्रकारची, नाना वर्णांची व नाना आकृतींची शेकडो-हजारो दिव्य रुपे तू पहा-

पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा।

बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत।।६।।

हे भारता, आदितीचे बारापुत्र, आठ वसू, अकरा रुद्र, दोन अश्विनीकुमार, तसेच एकोणपन्नास मरुद्‌गण, तसेच पूर्वी न पाहिलेली अनेक आश्चर्ये तू अवलोकन कर.

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम्।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि।।७।।

अर्जुना, माझ्या या शरीरात एकाच ठिकाणी स्थित असलले चराचरयुक्त संपूर्ण जग पाहा आणि आणखी दुसरे पाहण्याची इच्छा असेल तर तेही पाहा.

या प्रकारे वरील तीन श्लोकात भगवान अर्जुनाला आपले स्वरूप सतत दाखवू लागले. परंतु अर्जुनाला काही दिसले नाही. (तो डोळे चोळत राहिला). तेव्हा भगवान थोडे थांबले व अर्जुनाला म्हणाले-

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम्।।८।।

अर्जुना, तू तुझ्या या डोळ्यांनी म्हणजेच बौध्दिक दृष्टीने माझे हे विश्वरूप पाहण्यास समर्थ नाहीस. म्हणून मी तुला दिव्य म्हणजे अलौकिक दृष्टी देतो की, ज्या दृष्टीमुळे तू माझा प्रभाव आणि माझी योगशक्ती पाहू शकशील.

इकडे योगेश्वर श्रीकृष्णाच्या कृपेने अर्जुनाला ती दृष्टी प्राप्त झाली व त्याने विश्वरुपाचे दर्शन घेतले. तिकडे कौरव पक्षात योगेश्वर व्यासांच्या कृपाप्रसादाने संजयाला दिव्य दृष्टी प्राप्त झाली होती. त्यामुळे जे काही अर्जुनाने पाहिले अक्षरशः ते सर्व संजयही पाहू शकला. आणि त्या विश्वरूप दर्शनाने घडलेल्या पुण्याचा तोही भागीदार झाला. यावरून स्पष्ट होते की श्रीकृष्ण एक श्रेष्ठ योगी आहेत.

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम्।।९।।

संजय म्हणाला, हे राजन, महायोगेश्वर हरीने असे म्हणून अर्जुनाला आपले परम श्रेष्ठ, दिव्य असे ईश्वरी स्वरूप दाखविले. जो स्वतः योगी आहे आणि दुसऱ्यांना योग प्रदान करण्याची ज्याच्यात क्षमता आहे, जो योगाचा स्वामी आहे, त्याला योगेश्वर असे म्हणतात. या प्रकारे सर्वस्वाचे

हरण करणारा तो हरी होय. जर केवळ दुःखाचे हरण करून सुखाला सोडून दिले तर पुन्हा दुःख येणारच. तेव्हा सर्व पापांच्या बरोबर सर्वस्वाचे हरण करून आपल्या स्वरूपाचे दर्शन घडवण्यात जो सक्षम आहे, तो हरी होय. त्यांनी पार्थाला आपले दिव्य स्वरूप दाखवले.

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम्।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम्।।१०।।

जे अनेक मुखांनी व नेत्रांनी यक्त आहे, ज्यामध्ये अनेक आश्चर्ययुक्त देखावे आहेत, ज्याने अनेक दिव्य अलंकार परिधान केले आहेत, ज्यांचे हात अनेक दिव्य अस्त्रांनी यक्त आहेत-

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम्।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम्।।११।।

ज्यांनी दिव्य पुष्पहार आणि वस्त्रे धारण केली आहेत, ज्यास दिव्य गंधाची उटी लावली आहे, सर्व आश्चर्यांनी युक्त ज्याच्या विशालपणाला सीमाच नाही, असे भगवंताचे दिव्य स्वरूप अर्जुनाने दिव्य दृष्टी प्राप्त झाल्यावर पाहिले.

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः।।१२।।

(अज्ञानरूपी धृतराष्ट्राला संयमरूपी संजय म्हणाला) राजन, आकाशात एक सहस्त्र सूर्यांचा एकदम उदय झाल्यानंतर जो प्रकाश असेल तो विश्वरूप महात्म्याच्या त्या दिव्य प्रकाशाइतका कदाचित असेल. श्रीकृष्ण योगेश्वर होतेच, येथे ते महात्मादेखील आहेत.

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा।

अपश्येद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा।।१३।।

पांडुपुत्र अर्जुनाने (पुण्य म्हणजेच पांडू होय. पुण्यच प्रेमाचे उगम स्थान आहे.) त्यावेळी अनेक प्रकारांनी विभागलेले सर्व जग त्या परमदेवाच्या त्या देहात एका ठिकाणी स्थित झालेले पाहिले.

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत।।१४।।

यानंतर आश्चर्यचकित झालेल्या, आनंदाने रोमांचित झालेल्या, अर्जुनाने परमात्म देवाला मस्तक लावून, नमस्कार करून (अर्जुन या आधीही नमस्कार करीत होता; परंतु श्रीकृष्णाच्या योगबलाचा प्रभाव बघून अत्यंत नम्र झाला आहे व म्हणून सादर प्रणाम करून) हात जोडून म्हणाला. येथे अर्जुनाने अंत:करणापासून नमस्कार केला आणि म्हणाला-

अर्जुन उवाच

पश्यामि देवांस्तव देव देहेसर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान्।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-मृषींश्चसर्वानुरगांश्च दिव्यान्।।१५।।

हे देवा, आपल्या शरीरात सर्व देव, निरनिराळ्या प्राण्यांचे समुदाय, कमलासनस्थ ब्रह्मदेव, महादेव, सर्व ऋषी तसेच दिव्य नाग मी पहात आहे. हे विश्वरुपाचे प्रत्यक्ष दर्शन होते, केवळ कल्पना नव्हती. परंतु जेव्हा योगेश्वर श्रीकृष्णासारखे पूर्णत्व प्राप्त झालेले महापुरूष दिव्य दृष्टी देतील तेव्हाच साधकाला हे विश्वरुप पाहणे शक्य आहे. हे दर्शन साधनगम्य आहे.

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम्।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप।।१६।।

हे विश्वेश्वरा, मी आपल्याला अनेक बाहू, पोट, मुखे व नेत्र असलेला व सर्व बाजूंनी अनंत रुप असलेला असा पाहत आहे. हे विश्वरूपा, मी आपला आदि, मध्य व अन्त मात्र पाहू शकत नाही. अर्थात आपल्या आदि, मध्य व अन्ताचा निर्णय करु शकत नाही.

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम्।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता- द्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम्।।१७।।

मी आपल्याला मुकुट, गदा व सुदर्शन चक्राने युक्त असणारा, सर्व बाजूंनी प्रकाशमान व तेजपुंज स्वरूप असणारा, प्रज्वलित अग्नी व सूर्याप्रमाणे, पाहण्यास दुष्कर, अर्थात प्रयत्नाने पाहता येणारा आणि सर्व बाजूंनी- बुध्दि-

आदिने ग्रहण करता न येणारा, अप्रमेय अशा तुम्हांला मी पाहत आहे. याप्रमाणे सर्व इंद्रियांनी पूर्णतया समर्पित होऊन योगेश्वर श्रीकृष्णाला या स्वरूपात पाहून अर्जुन त्यांची स्तुती करू लागला.

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे।।१८।।

भगवन, आपण जाणण्यास योग्य, परम अक्षर, अर्थात अक्षय परमात्मा आहात. आपण या विश्वाचे श्रेष्ठ आश्रयस्थान आहात, आपण शाश्वत धर्माचे रक्षक आहात. तसेच आपण अविनाशी सनातन पुरुष आहात- असे माझे मत आहे. आत्म्याचे स्वरूप काय आहे? तो शाश्वत आहे, सनातन आहे, अव्यक्त आहे, अविनाशी आहे. येथे श्रीकृष्णाचे स्वरूप कसे आहे? तेच शाश्वत, सनातन, अव्यय व अविनाशी! ब्रह्मप्राप्तीनंतर महापुरुषदेखील त्याच आत्मभावात स्थिर होत असतो. म्हणजे भगवान आणि आत्मा यांचे लक्षण- यांचे स्वरूप एकच आहे.

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-

मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम्।

पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं

स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम्।।१९।।

हे परमात्मन, मी आपल्याला आदि, मध्य व अंतरहित, अनंत सामर्थ्याने युक्त असलेला, अनंत बाहू असणारा, (या आधी हजार बाहू होते, आता अनंत झाले), चंद्र आणि सूर्यरूपी नेत्र असणारा (मग तर भगवान एका डोळ्याने काणे झाले. कारण एका डोळा चंद्राप्रमाणे क्षीण प्रकाशाचा व दुसरा सूर्याप्रमाणे सतेज अर्थात, असा याचा अर्थ नाही. याचा अर्थ सूर्याप्रमाणे प्रकाश देणारा व चंद्राप्रमाणे शीतलता देणारा गुण भगवंतामध्ये आहे. चंद्र-सूर्य हे फक्त प्रतीक आहेत. तात्पर्य चंद्र व सूर्याची दृष्टी असणारा), तसेच प्रज्वलित अग्निरूपी मुख असणारा, आपल्या प्रखर तेजाने या जगाला जाळून टाकत आहे; असे मी पाहात आहे.

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं
लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन्।।२०।।

हे महात्मन! पृथ्वी व अंतरिक्ष यांच्यामधील संपूर्ण प्रदेश व सर्व दिशा आपण एकटयाने व्यापिल्या आहेत. आपले हे अलौकिक व भयंकर रूप पाहून त्रैलोक्य भयाने व्याकुळ झाले आहे.

अमी हि त्वां सुरसङ्घा विशन्ति
केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः।।२१।।

हे देवतांचे समूह आपल्यामध्ये प्रवेश करीत आहेत, आणि कोणी भयभीत होऊन हात जोडून आपले गुणगान करीत आहेत-आपले स्तवन करीत आहेत. महर्षि आणि सिद्धांचा समुदाय स्वस्तिवाचन अर्थात कल्याण हो असे म्हणत स्तोत्रांनी आपली स्तुती करीत आहेत.

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा
वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे।।२२।।

रुद्र, आदित्य, वसु, साध्य, विश्वदेव, अश्विनी कुमार, वायुदेव आणि पितर आणि उष्मण : म्हणजेच परमेश्वर उष्णता ग्रहण करणारे तसेच गंधर्व, यक्ष, राक्षस व सिद्धांचा समुदाय सर्व आश्चर्याने आपल्याकडे पाहत आहेत. अर्थात पाहत असले तरी तुम्हाला ते समजू शकत नाहीत, कारण तुमचे स्वरूप यथार्थपणे पाहण्याची ती दिव्य दृष्टी त्यांना नाही. श्रीकृष्णाने मागे सांगितले होते की आसुरी स्वभावाचे लोक मला तुच्छ समजतात व सामान्य मला मनुष्य असे संबोधतात. मी परमभावामध्ये, परमेश्वररूपात स्थिर आहे

हे त्यांना दिसत नाही. अर्थात, मी मनुष्यशरीर धारण केले असले तरी मी परमतत्त्वाचे स्थित आहे. माझ्या या स्वरूपाकडे ते सर्वजण विस्मयाने फक्त पाहतात पण माझे यर्थाथ स्वरुप ते जाणू शकत नाहीत. हेच येथे विस्ताराने सांगितले आहे.

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं
महाबाहो बहुबाहूरुपादम्।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम्।।२३।।

हे महाबाहो, (श्रीकृष्ण महाबाहू आहेत आणि अर्जुनही महाबाहू आहे. प्रकृतीच्या पलीकडे महासत्तेकडे ज्याचे कार्यक्षेत्र असते तो महाबाहू असतो. श्रीकृष्ण महानतेच्या क्षेत्रात परिपूर्ण आहेत, फार पुढे आहेत. अर्जुन त्या क्षेत्राच्या प्रवेशमार्गावर आहे. ध्येय मार्गाचा दुसरा टप्पाच असतो) आपली अनंत मुखे व नेत्र असलेले, अनेक हात, मांडया व पाय असणारे, अनेक उदरे असलेले, अनेक दाढांच्या योगाने भीषण असलेले तुझे प्रचंड स्वरूप पाहून सर्व लोक व्याकूळ झाले आहेत, मीदेखील व्याकूळ झालो आहे. श्रीकृष्ण किती महान आहेत हे पाहून अर्जुनाला येथे भय वाटू लागले आहे.

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम्।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा
धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो।।२४।।

विश्वामध्ये सर्वत्र अणुरूपाने व्यापून असणाऱ्या हे विष्णो, आकाशाला स्पर्श करणाऱ्या, तेजस्वी, अनेक प्रकारच्या रूपांनी युक्त असणाऱ्या, जबडा पसरलेल्या, तेजस्वी व विशाल नेत्र असणाऱ्या तुम्हांला पाहून माझा अंतरात्मा व्याकुळ होऊन गेला आहे. त्यामुळे माझा धीर सुटला आहे व समाधानरूपी शांतीदेखील मला मिळेनाशी झाली आहे.

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्टैव कालानलसन्निभानि।

दिशो न जाने न लभे च शर्म

प्रसीद देवेश जगन्निवास।।२५।।

आपली विक्राळ दाढा असणारी, प्रलयकाळाच्या अग्नीप्रमाणे (काळासाठीही परमात्मा अग्नी आहे) प्रज्वलित असणारी मुखे पाहून मी इतका घाबरुन गेलो आहे की, मी दिशादेखील ओळखू शकत नाही-जाणू शकत नाही. चोहीकडे प्रकाश पाहून मला दिशाभ्रम होऊ लागला आहे, आपले हे भयंकर रूप पाहून मी अस्वस्थ झालो आहे, मला ते पाहून सुख वाटत नाही तेव्हा देवेशा, जगन्निवासा, आपण माझ्यावर प्रसन्न व्हा.

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः

सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः।

भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ

सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः।।२६।।

धृतराष्ट्राचे सर्व पुत्र राजांच्या समुदायांसह तुमच्यामध्ये प्रवेश करीत आहेत. आणि पितामह भीष्म, द्रोणाचार्य तसेच तो कर्ण (ज्याचे अर्जुनाला फार भय वाटत होते तो कर्ण), तसेच आमच्याकडील सुद्धा मुख्य योद्धे-

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति

दंष्ट्राकरालानि भयानकानि।

केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु

सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः।।२७।।

अत्यंत वेगाने आपल्या विक्राळ दाढांच्या भयावह मुखात प्रवेश करीत आहेत; तसेच त्यांच्यापैकी कित्येक चूर्ण झालेली मस्तके आपल्या दातांमध्ये अडकलेली दिसत आहेत. ते किती वेगाने आत प्रवेश करीत आहेत? आता त्यांचा वेग पाहा-

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः

समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति।

तथा तवामी नरलोकवीरा

विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति।।२८।।

ज्याप्रमाणे नद्यांचे अनेक जलप्रवाह (ते स्वतः विक्राळ असले तरी) समुद्राकडे धावतात, समुद्रात प्रवेश करतात, त्याप्रमाणे हे अत्यंत शूरवीर-पराक्रमी असे माणसांचे समुदाय सर्व बाजूंनी जळत असणाऱ्या तुझ्या तोंडात प्रवेश करीत आहेत. ते सर्व शूरवीर खरे; पण तुम्ही समुद्रवत आहात. आपल्यासमोर त्यांचे सामर्थ्य फारच अत्यल्प आहे. ते का व कशा प्रकारे प्रवेश करीत आहेत? त्यासाठी दृष्टांत दिला आहे-

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा

विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः।

तथैव नाशाय विशन्ति लोका-

स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः।।२९।।

ज्याप्रमाणे पतंग जणू नष्ट होण्यासाठीच प्रज्वलित अग्नीमध्ये अत्यंत वेगाने प्रवेश करतात, त्याप्रमाणे ते सर्व प्राणी आपल्या नाशासाठी तुमच्या मुखामध्ये अत्यंत वेगाने प्रवेश करीत आहेत.

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता-

ल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः।

तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं

भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो।।३०।।

आपण त्या सर्व लोकांना आपल्या जळत असणाऱ्या मुखांनी सर्व बाजूंनी गिळीत, चाटत आहात, त्यांचा स्वाद घेत आहात. सर्वत्र व्याप्त असणाऱ्या हे परमात्मा, आपले उग्र तेज सर्व जगाला आपल्या तेजाने व्यापून चोहीकडे तळपत आहे. तात्पर्य असे की, प्रथम आसुरी संपदा परमतत्त्वात विलीन होऊन जाते, त्यानंतर दैवी संपदेचे काही प्रयोजन राहत नाही, त्यामुळे तीही त्याच स्वरूपात विलीन होऊन जाते. अर्जुनाने पाहिले की प्रथम कौरव पक्षाचे योद्धे व त्यानंतर स्वतःच्या पक्षातील योद्धे श्रीकृष्णाच्या जळणाऱ्या मुखामध्ये विलीन होत होते-नष्ट होत होते. हे पाहून अर्जुनाने विचारले-

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो

नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद।

विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं

न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम्।।३१।।

हे उग्र रूप धारण केलेले आपण कोण आहात? हे देवश्रेष्ठ, आपल्याला नमस्कार असो. आपण माझ्यावर प्रसन्न व्हावे. आदिदेवा, आपण कोण आहात हे जाणून घेण्याची माझी इच्छा आहे. (म्हणजे आपण कोण आहात? आपण या जगात काय करू इच्छिता?) कारण आपली ही प्रवृत्ती अर्थात आपली ही करणी मला काहीच समजत नाही. यावर योगेश्वर श्रीकृष्ण म्हणाले-

श्रीभगवानुवाच

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो

लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः।

ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे

येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः।।३२।।

अर्जुना, लोकाचा संहार करणारा आणि त्यासाठी वुद्धी पावलेला मी काळ आहे. यावेळी येथे या लोकांचा संहार करण्यासाठी प्रवृत्त झालो आहे. प्रतिपक्षाच्या सेनेमध्ये असणारे सर्व योद्धे आता तू त्यांना मारलें नाहीस तरी जिवंत राहणार नाहीत. ते सर्व नष्ट होतील. कारण त्यांच्या संहारासाठी मी प्रवृत्त झालो आहे.

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व

जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम्।

मयैवैते निहताः पूर्वमेव

निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्।।३३।।

यासाठी हे अर्जुना, तू युद्धाला उभा राहा, यश प्राप्त कर. शत्रूना जिंकून समृद्ध व संपन्न राज्याचा उपभोग घे. हे सर्व शूर वीर माझ्याकडून पूर्वीच मारुन टाकलेले आहेत.

वास्तविक यापूर्वी श्रीकृष्णांनी म्हंटले आहे की ते स्वतः ना काही करीत, ना कोणाकडून करवून घेत, ना संयोगाने जोडत. मोहवश बुद्धीमुळे

लोक म्हणत असतात की, कर्ताधर्ता परमेश्वर आहे. परंतु येथे तर ठामपणाने ते म्हणत आहेत की, अर्जुना, या जगाचा कर्ता-धर्ता मी आहे. हे लोक माझ्याकडून पहिलेच मारले गेले आहेत. तू उभा राहा व यज्ञ संपादन कर. असे यासाठी आहे की, **'सो केवल भगतन्ह हित लागी ।'** अर्जुनाने ती अवस्था प्राप्त केली होती. त्या अवस्थेला तो पोहचला होता, तोच येथे श्रीकृष्ण तळ ठोकून-घट्ट उभे राहिले आहेत. अनुराग-प्रेम म्हणजेच अर्जुन होय. प्रेमळ भक्तसाठी भगवंत नेहमी त्याच्या पाठी उभा असतो. त्याच्यासाठी ते कर्ता बनतात, रथी बनतात.

या ठिकाणी तिसऱ्यांदा साम्राज्याचा उल्लेख आला आहे. प्रथम अर्जुन लढू इच्छित नव्हता. त्याने म्हंटले होते की धनधान्यसंपन्न व निष्कंटक असे पृथ्वीचे राज्य किंवा देवांचे स्वामित्व किंवा त्रैलोक्याचे राज्यदेखील मला नको. कारण माझ्या इंद्रियांचे शोषण करणारा हा शोक या राज्यांच्या प्राप्तीनंतरही शमणार नसेल, तीच अवस्था व तडफड मला भोगायची असेल तर मला या इहलोकीचे वा परलोकीचे कोठलेही राज्यवैभव नको आहे. यावर श्रीकृष्णाने अर्जुनाला लढण्यासाठी तयार व्हायला सांगून म्हंटले होते की, या युध्दात तू हरलास तर देवत्त्व प्राप्त होईल आणि जिंकलास तर महामहिम स्थिती तुला प्राप्त होईल, आणि आता या अध्यायात ते सांगत आहेत की, हे शत्रू माझ्याकडूनच मारले गेले आहेत. तू फक्त निमित्तमात्र बन आणि यश संपादन कर व समृद्ध अशा राज्याचा उपभोग घे. हे ऐकून अर्जुन विस्मित झाला. कारण ज्या राज्यांच्या प्राप्तीमुळे शोक दूर होणार नाही, मनाला शांती प्राप्त होणार नाही, तेच राज्य श्रीकृष्ण मला देणार? नाही हे भौतिक सुख देणारे राज्य ते अर्जुनाला देऊ इच्छित नव्हते तर विकारांचे शमन होऊन त्याबरोबर परमात्म स्वरुपाच्या प्राप्तीचे साम्राज्य त्याला देऊ इच्छित आहेत. ज्या संपत्तीचा कधी विनाश होणार नाही, अशी स्थिर संपत्ती-जी राजयोगामुळे प्राप्त होते ती त्याला देऊ इच्छित आहेत.

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च

कर्णं तथान्यानपि योधवीरान्।

मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान्।।३४।।

अर्जुना, या द्रोण, भीष्म, जयद्रथ आणि कर्ण तसेच अन्य योद्धे की जे सर्व माझ्याकडून मारले गेले आहेत त्या शूरवीर योद्धयांना तू ठार मार. घाबरू नकोस. या युद्धात तू शत्रूला निश्चितपणे जिंकणार आहेस; तेव्हा युध्दाला तयार हो. येथेही योगेश्वरांनी म्हंटले आहे की, माझ्याकडून ते मारले गेलेले आहेत. त्या मेलेल्या वीरांना तू मार. म्हणजे मीच कर्ता आहे, हे येथे त्यांनी स्पष्ट केले आहे; परंतु पाचव्या अध्यायातील १३, १४ व १५ व्या श्लोकात त्यांनी म्हंटले होते की, भगवान अकर्ता आहे. अठराव्या अध्यायात ते म्हणतात की, शुभ अथवा अशुभ कार्यासाठी पाच माध्यमांची आवश्यकता असते - अधिष्ठान, कर्ता, करण, चेष्टा आणि देव. जे असे म्हणतात की, कैवल्यस्वरूप परमात्मा कर्ता आहे, ते अविवेकी आहेत. ते भगवंताचे-स्वरूप यर्थाथपणे जाणत नाहीत. विरोध्याभास असा का?

वास्तविक प्रकृती आणि परमात्म्यामध्ये एक सीमारेषा आहे. जोपर्यंत प्रकृतीच्या परमाणूंचा दाब-प्रभाव अधिक असतो, तोपर्यंत माया प्रेरणा देत असते. आणि जेव्हा साधक त्या प्रभावातून मुक्त होऊन ईश्वर, इष्ट अथवा सद्‌गुरुच्या कार्यक्षेत्रात प्रवेश करतो तेव्हा सद्‌गुरू, इष्ट (येथे सद्‌गुरू, आत्मा, परमात्मा, इष्ट, भगवान हे सर्व पर्यायी शब्द आहेत. काहीही म्हंटलेत तरी सांगणारा भगवानच आहे) हृदयाचा स्वामी होऊन, आत्म्याला जागृत करुन प्रेमळ भक्ताला स्वतः मार्गदर्शन करतो.

'पूज्य महाराजश्री' म्हणत- ''ज्या परमात्म्याची आम्हाला ओढ आहे, ज्या पायरीवर-स्तरावर आम्ही उभे आहोत. त्या स्तरावर स्वतः उतरून येत नाहीत, जोपर्यंत आत्म्याकडून जागृत होत नाहीत, तोपर्यंत साधकाच्या साधनेला खऱ्या अर्थाने प्रारंभ होत नाही. त्यानंतर साधकाकडून जी कृती होते ती सर्व भगवंताची देणगी असते. साधक केवळ निमित्रमात्र होऊन त्यांच्या संकेताच्या व आदेशाच्या इशाऱ्यावर चालत असतो. साधकाचे यश-विजय म्हणजे भगवंताचीच देणगी असते. अशा आपल्या प्रेमळ, आवडत्या भक्तासाठी ईश्वर आपल्या दृष्टीने पाहतो, दाखवतो आणि आपल्या

स्वरूपापर्यंत पोहचवत असतो.'' श्रीकृष्ण येथे हेच सांगत आहेत, माझ्याकडून मारले गेलेल्या या शत्रूंना तू ठार मार. मी तुझ्यामागे उभा आहे. तू घाबरू नकोस तू निश्चितपणे विजयी होशील.

संजय उवाच

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य

कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी।

नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं

सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य।।३५।।

संजय म्हणाला (जे विश्वरूपाचे दर्शन अर्जुनाने घेतले तेच व तसेच संजयालाही दर्शन घडले. आंधळा धृतराष्ट्र म्हणजे अज्ञानाने आच्छादलेल्या मनाचे प्रतीक आहे. परंतु जर असे मन संयमी असेल तर संयमाच्या माध्यमातून ते चांगल्या प्रकारे पाहू शकते, ऐकू शकते आणि समजूही शकते) श्रीकृष्णाचे बोलणे ऐकून भयाने कापत असलेला मुकुटधारी अर्जुन हात जोडून नमस्कार करून श्रीकृष्णाला सद्‌गदित वाणीने म्हणाला–

अर्जुन उवाच

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या

जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः।।३६।।

हे अंतर्यामी हृषिकेशा, तुझ्या कीर्तीने तुझ्या गुणवर्णाने म्हणजेच तुझ्या महात्म्याने अवघे जग आनंदित होते व त्यात ते अनुरक्त होते हे योग्यच आहे. आपल्या अगाध महिम्यामुळे भयभीत झालेले राक्षस दश दिशांना पळत सुटतात आणि आपली महानता पाहून सर्व सिद्धांचा समुदाय आपल्याला नमस्कार करीत असतो.

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्

गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे।

अनन्त देवेश जगन्निवास
त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत्।।३७।।

हे महात्मन्, ब्रह्मदेवाचाही आदिकर्ता व सर्वश्रेष्ठ अशा तुम्हांला ते का नमस्कार करीत नाहीत? कारण हे अनंता, हे देवेशा, हे जगन्निवासा सत् आणि असत् यांच्या पलीकडे असणारे अक्षर व अविनाशी असे तत्त्व तुम्हीच आहात. अर्जुनाने श्रीकृष्णाच्या या अक्षय स्वरूपाचे दर्शन स्वतः घेतलेले होते. केवळ बुद्धीने कल्पना करून किंवा तसे मानून हे अक्षय तत्त्व प्राप्त करता येत नाही. अर्जुनाने प्रत्यक्ष दर्शन हीच त्याची आंतरिक अनुभूती होती. तो विनयाने पुढे म्हणाला-

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम
त्वया ततं विश्वमनन्तरूप।।३८।।

आपण आदिदेव आणि पुराणपुरूष आहात. आपण या जगाचा आधार आहात, आपण सर्व जाणणारे आहात, आपण जाणण्यास अत्यंत योग्य आहात. आपणच परमधाम आहात. हे अनंतस्वरुपा, आपण हे अवघे जग व्यापले आहे. आपण सर्वत्र भरून आहात.

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः
प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते।।३९।।

आपणच वायू, यमराज, अग्नी, वरुण, चंद्रमा तसेच प्रजेचा स्वामी ब्रह्मदेव आणि ब्रह्मदेवाचा पिता आहात. आपल्याला पुन्हा नमस्कार! भगवंताविषयी अर्जुनाला अपार श्रद्धा व भक्ती वाटत असल्याने त्याला पुनःपुन्हा नमस्कार करूनही त्याचे मन तृप्त होत नाही. तो म्हणतो-

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व।

अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं

सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः।।४०।।

हे अत्यंत सामर्थ्यवंत प्रभू, आपल्याला समोरुन व मागून नमस्कार असो. हे सर्वात्मन्, आपल्याला सर्व बाजूंनी नमस्कार असो. कारण अत्यंत पराक्रमी अशा भगवंता, आपण सर्व बाजूंनी या विश्वाला व्यापलेले आहे, तेव्हा आपणच सर्वरूपी व सर्वत्र व्यापून आहात. याप्रकारे पुन:पुन्हा नमस्कार करून भयभीत झालेला अर्जुन आपल्या चुकांबद्दल योगेश्वरांकडे क्षमायाचना करीत आहे.

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं

हे कृष्ण हे यादव हे सखेति।

अजानता महिमानं तवेदं

मया प्रमादात्प्रणयेन वापि।।४१।।

आपला महिमा न जाणल्यामुळे आपल्याला बरोबरीचा सखा व मित्र समजून हे कृष्णा, हे यादवा, हे सखा असे अमर्यादेने मी बोललो. तसेच-

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि

विहारशय्यासनभोजनेषु।

एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं

तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम्।।४२।।

हे अच्युता, क्रीडा, शयन, आसन आणि भोजन इत्यादि प्रसंगी थट्टेने एकांती किंवा सर्वांसमक्ष मी आपला अपमान केला असेल; तर अचिंत्यप्रभाव अशा तुझी मी क्षमा मागतो. मला कशा प्रकारे क्षमा कराल?

पितासि लोकस्य चराचरस्य

त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान्।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो

लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव।।४३।।

आपण ह्या चराचर जगताचे पिता, अत्यंत पूजनीय व गुरूंचेही महान गुरू आहात. ज्यांची काही प्रतिमा नाही अशा अप्रतिमप्रभावा, या तिन्ही

लोकांमध्ये आपल्यासारखे दुसरे कोणीही नाही, ग मग श्रेष्ठ कोण असणार? आपण मित्रही नाही. कारण मित्र नेहमी बरोबरीचा असतो.

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं
प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम्।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः
प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम्।।४४।।

आपण चराचर जगताचे पिता आहात, म्हणून मी माझे शरीर आपल्या चरणक्ष ठेवून प्रणाम करीत आहे, आणि स्तुती करण्यास योग्य अशा आपण प्रसन्न व्हावे म्हणून प्रार्थना करत आहे. हे देवा, पिता जसा पुत्राच्या, मित्र जसा मित्राच्या आणि पती ज्याप्रमाणे पत्नीच्या अपराधाबद्दल क्षमा करतो; त्याप्रमाणे आपणही माझ्या अपराधाबद्दल क्षमा करावी. अपराध कोणता होता? आम्ही आपल्याला कधी हे यादव, हे सखा, हे कृष्ण असे म्हटले होते. असे कधी आपल्याला कृष्ण म्हणणे अपराध आहे का? काळे तर होतातच मग तुम्हाला 'गोरे' कसे म्हणायचे? यादव म्हणणे देखील अपराध नव्हता. कारण यदुकुलात तर जन्म झाला होता. सखा-मित्र म्हणणेदेखील अपराध ठरत नाही. कारण स्वयं कृष्ण देखील अर्जुनाला आपले मित्र समजत होते. जर कृष्ण म्हणणे अपराध असेल आणि एकदा 'हे कृष्णा' असे म्हटल्याने अर्जुन हजार वेळा क्षमायाचना करीतअसेल, मग जप कोणाचा करावयाचा? नाम कोणते घ्यायचे?

वास्तविक योगेश्वर श्रीकृष्णांनी ज्या प्रकारे चिंतन करण्याची पध्दत सांगितली आहे त्याप्रमाणे जप करावा. त्यांनी मागे सांगितले '**ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन मामनुस्मरन अर्जुन!**' 'ॐ' बस्स! एवढाच एक अक्षय ब्रह्माचा परिचय देणारा आहे. त्या शब्दाचा तू जप कर आणि ध्यान तू माझे कर. कारण परमभावामध्ये प्रवेश मिळाल्यानंतर त्या महापुरूषाचेही तेच नाव आहे, जे त्या अव्यक्ताचा परिचय देणारे आहे. श्रीकृष्णाचे सामर्थ्य पाहिल्यानंतर अर्जुनाच्या लक्षात आले की श्रीकृष्ण ना काळे आहेत, ना गोरे, ना सखा, ना यादव! ते तर अक्षय ब्रह्माच्या स्थितीत स्थिर असणारे महात्मा आहेत.

संपूर्ण गीतेमध्ये योगेश्वर श्रीकृष्णांनी पाच वेळा 'ॐ' च्या जपावर भर दिला आहे. आपल्याला आता जप करायचा असेल तर 'कृष्ण-कृष्ण' असा जप न करता 'ॐ' चा जप करावा. साधारणतः भाविक लोक काही ना काही मार्ग काढतच असतात. कोणी 'ओऽम्' जपण्याचा अधिकार कोणाला आहे व कोणाला नाही या चर्चेनेऱ्या प्रश्नाने भयभीत आहेत, कोणी महात्म्यांची ग्वाही देत आहेत, तर कोणी केवळ श्रीकृष्णाचेच नाही तर त्यापूर्वी राधा व गोपींचेदेखील नाव, कृष्णाने लवकर प्रसन्न व्हावे म्हणून घेत आहेत. पुरूष श्रद्धाशील असल्याने त्याचे असे जप करणे फक्त भावुकताच होय. आपण जर खरेखुरे भविक असला तर श्रीकृष्णाच्या आदेशाचे पालन करावे. ते अव्यक्त स्थितीत असूनही ते आपल्यासमोर नाहीत, परंतु त्यांची वाणी आपल्या पुढे आहे. आपण त्यांच्या आज्ञेचे पालन करावे. अन्यथा आपणच सांगावे की आपले गीतेत स्थान काय आहे? एक गोष्ट मात्र आवश्यक आहे की, **'अध्येष्यते च य इमं श्रद्धावाननसूयश्च श्रृणुयादपि यो नरः !'** जो अध्ययन करतो, जो ऐकतो तो ज्ञान किंवा, यज्ञ जाणतो. तसेच उत्तम लोक त्याला प्राप्त होतात. म्हणून अध्ययन अवश्य करावे.

प्राण-अपानाचे चिंतन करताना 'कृष्ण-कृष्ण' हा नामजप मनाची पकड घेत नाही. अनेक लोक कोरड्या भावुकतेने केवळ 'राधे-राधे' असे म्हणत असतात. जसे आजकाल वरच्या अधिकाऱ्यांकडून काम झाले नाही, तर त्यांच्या आप्त-मित्रांचा प्रेमिका किंवा पत्नीचा 'सोर्स' लावून काम करवून घेण्याचा प्रघात आहे. लोकांना वाटते भगवंताच्या घरीही अशाच प्रकारचा प्रघात असेल. म्हणून त्यांनी 'कृष्ण-कृष्ण' असा नामजप बंद करून 'राधे-राधे' असा नामजप सुरू केला. ते म्हणतात 'राधे-राधे! श्याम मिला दे ।' जी राधा एकदा हरवली ती स्वयं घनश्यामाला मिळाली नाही ती तुम्हाला श्रीकृष्ण कसा प्राप्त करून देणार? तेव्हा कोणाचेही न ऐकता, व मानता श्रीकृष्णाच्या आदेशाचे आपण पालन करावे, आपण 'ओऽम्' चा जप करावा. हो! एक गोष्ट मात्र खरी की भक्तीमध्ये राधा आमचा आदर्श आहे. राधेइतक्या उत्कट भक्तीने आम्ही भक्ती केली पाहिजे. तिच्याइतकी भक्तीची उत्कटता, दृढता आमच्याजवळ पाहिजे. जर पर परब्रह्माला प्राप्त करून घ्यायचे असेल

तर राधेप्रमाणे विरही बनायला हवे.

यापुढेही अर्जुनाने श्रीकृष्णाला 'कृष्ण' ही म्हटले आहे. 'कृष्ण' हे त्यांचे प्रचलित नाव होते. श्रीकृष्णाची तर अनेक नामे होती. जसे 'गोपाल'. परंतु अनेक साधक गुरू-गुरू किंवा गुरुच्या प्रचलित नावाचा जप करतात. परंतु परमप्राप्तीनंतर प्रत्येक महापुरूषाचे तेच नाव असते ज्या अव्यक्त स्थितीमध्ये तो स्थित आहे. अनेक शिष्य प्रश्न विचारता- 'गुरूदेव' जर ध्यान आपले करायचे तर 'ओऽम्' चा जप कशाला जपायचा? 'गुरू-गुरू' किंवा 'कृष्ण-कृष्ण' असा जप का नाही करायचा? परंतु येथे योगेश्वराने स्पष्ट केले आहे की, अव्यक्त स्वरूपात विलीन झाल्यानंतर महापुरूषालाही तेच नाव दिले जाते ज्यात तो स्थिर होतो- ज्यात तो स्थित होतो.

अर्जुनाने योगेश्वर श्रीकृष्णाला आपल्या अपराधाबद्दल क्षमायाचना केली व त्यांना आपल्या स्वाभाविक रूपात येण्याची प्रार्थना केली. श्रीकृष्णांनी अर्जुनाची विनंती मानली, त्याला क्षमा केली व त्यांनी परत आपले स्वाभाविक रूप धारण केले.

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे।
तदेव मे दर्शय देवरूपं
प्रसीद देवेश जगन्निवास।।४५।।

अजून योगेश्वर श्रीकृष्ण अर्जुनासमोर विश्वरूपातच आहेत. त्यामुळे अर्जुन म्हणतो की मी यापूर्वी कधी पाहिले नाही, असे आपले आश्चर्यचकित करणारे रूप पाहून मला अत्यंत आनंद होत आहे. तसेच माझे मन भयाने अत्यंत व्याकूळदेखील होत आहे. प्रथम तर तो श्रीकृष्णाला आपला सखा समजत होता. धनुर्विद्येत तो आपल्याला अधिक श्रेष्ठ समजत होता, परंतु आता श्रीकृष्णाचे सामर्थ्य पाहून त्याला आता भीती वाटत आहे. मागील अध्यायात प्रभाव ऐकून तो स्वतःला ज्ञानी समजत होता ज्ञानी मनुष्याला काही भय असत नाही का? वास्तविक प्रत्यक्ष दर्शनाचा प्रभावच विलक्षण असतो. सर्व काही ऐकल्यानंतर व मानल्यानंतरही सर्व काही जाणून घेण्याचे

बाकी राहते. तो म्हणतो- यापूर्वी कधीही न पाहिलेला आपला रूप पाहून मला अत्यंत आनंद होत आहे, तसेच माझे मन भयाने व्याकूळही होऊ लागले आहे. तेव्हा हे देवा, आपण प्रसन्न व्हा. हे देवेशा, हे जगन्निवासा आपण मला आपले ते रूप दाखवा. कोणते रूप?

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-
मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते।।४६।।

मस्तकावर मुकुट धारण केलेल्या व हाती गदा व चक्र घेतलेल्या अशा तुम्हाला मी पाहू इच्छितो. तेव्हा हे विश्वरूपा, हे सहस्त्रबाहो, आपण आपले ते चतुर्भुज स्वरूप धारण करा. अर्जुना भगवंताचे कोणते रूप पाहू इच्छितो? चतुर्भुज रूप. आता हे चतुर्भुज रूप कसे आहे ते पाहू.

श्रीभगवानुवाच

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
रूपं परं दर्शितमात्मयोगात्।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं
यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम्।।४७।।

याप्रकारे अर्जुनाची प्रार्थना ऐकून श्रीकृष्ण म्हणाले- अर्जुना, प्रसन्न होऊन मी माझ्या योगशक्तीच्या प्रभावाने तुला माझे परमश्रेष्ठ, तेजोमय, अनन्त आद्य व विराट असे विश्वरूप दाखवले आहे. हे विश्वरूप तुझ्यापूर्वी कोणीही पाहिलेले नाही.

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-
र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके
द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर।।४८।।

हे अर्जुना, या मनुष्यलोकी माझे हे विश्वरूप तुझ्या पूर्वी कोणीही पाहिलेले नाही. कारण वेदांच्या अभ्यासाने, यज्ञयागाने, स्वाध्यायाने, दानाने किंवा तशा प्रकारच्या कर्मांनी किंवा उग्र तपाने किंवा अन्य कोणाकडून माझे हे विश्वरूप पाहणे शक्य नाही. म्हणजेच तुझ्याशिवाय हे रूप दुसरे कोणी पाहू शकणार नाही. असे असेल तर मग गीता पठण करण्याचा उपयोग काय? भगवद्दर्शन जर अर्जुनापर्यंत सीमित राहणार असेल तर गीतेच्या अभ्यासाचा उपयोग काय? वास्तविक मागील अध्यायात स्वतः श्रीकृष्णांनीच सांगितले आहे की, राग, भय क्रोधरहित होऊन अनन्य भक्तीने मला शरण आलेले अनेक साधक ज्ञानरूपी तपाने पवित्र होऊन साक्षात माझ्या स्वरूपाप्रत आलेले आहेत. आणि येथे सांगतात- तुझ्याशिवाय माझे हे विश्वरूप आजपर्यंत ना कोणी पाहू शकले, ना भविष्यात कोणी पाहू शकेल! मग हा अर्जुन कोण आहे? कोणी पिंडधारी आहे का? की कोणी देहधारी आहे? नाही अर्जुन म्हणजे अनुराग! अर्जुन म्हणजे प्रेम! अनुरागविहीन पुरुष भगवंताचे स्वरूप ना कधी पाहू शकला, ना भविष्यात कधी पाहू शकेल. सर्व बाजूंनी चित्ताचा निरोध करून एकमात्र इष्टदेवाच्या ठिकाणी प्रेम ठेवणे म्हणजेच अनुराग होय. अशा प्रेमळ भक्तालाच भगवान् प्राप्त होत असतो.

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम्।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य।।४९।।

हे माझे अशा प्रकारचे विक्राळ रूप पाहून तू व्याकूळ होऊ नकोस आणि भ्रांतचित्तही होऊ नकोस. आता तू भयरहित होऊन प्रीतीयुक्त मनाने पुन्हा माझे ते पूर्वीचे म्हणजे चतुर्भुज रूप पहा.

संजय उवाच

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः।
आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा।।५०।।

संजय म्हणाला- सर्वत्र व्यापून असणाऱ्या देवाने, त्या वासुदेवाने अर्जुनाला असे बोलून त्यांनी पुन्हा आपले पूर्वीचे स्वरूप दाखविले. त्यानंतर महात्मा श्रीकृष्णाने **'सौम्यवपुः'** अर्थात प्रसन्न होऊन भयभयीत झालेल्या अर्जुनाला धीर दिला. यावर अर्जुन म्हणाला-

अर्जुन उवाच

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः।।५१।।

हे जनार्दन, तुझे हे शांत व सौम्य मनुष्यरूप पाहून आता मला प्रसन्न वाटत आहे. मी आता पूर्ववत झालो आहे. माझे मन आता त्याच्या मूळ स्वभावात स्थिर झाले आहे. अर्जुनाने सांगितले होते की भगवान, आता मला आपल्या चतुर्भुज स्वरूपाचे दर्शन घडवा. योगेश्वराने त्याला ते दर्शन घडवले देखील. परंतु अर्जुनाने कोणत्या स्वरूपाचे दर्शन घेतले? कोणते रूप त्याने पाहिले? **"मानुषंरूपं"** अर्जुनाने मनुष्यरूप पाहिले. वास्तविक परमतत्त्वाच्या प्राप्तीनंतर महापुरूषालाच चतुर्भुज व अनन्तभुज असे म्हटले जाते. दोन बाहूंचा महापुरूष तर समोर बसलेलाच आहे. परंतु अन्य कोणी त्याचे स्मरण केले; तर त्या स्मरण करणाऱ्याकडून जागृत होऊन तो महापुरूष त्याला मार्गदर्शन करतो. 'भुजा' हे कार्याचे प्रतीक आहे. ते आतही कार्य करतात व बाहेरही कार्य करतात, व हेच भगवंताचे चतुर्भुज स्वरूप आहे. त्याच्या हातातील शंख, चक्र, गदा आणि पद्म हे अनुक्रमे लक्ष्यघोष साधनचक्राचे प्रवर्तन, इंद्रियांचे दमन आणि निर्मल-निर्लेप कार्यक्षमतेचे प्रतीक आहेत. त्यामुळेच भगवंताला चतुर्भुज स्वरूपात पाहूनही अर्जुनाने त्यांचे मानवरूपात दर्शन घेतले. 'चतुर्भुज' हे महापुरूषांच्या शरीर आणि स्वरुपाकडून केल्या जाणाऱ्या कार्याच्या विधीविशेषाचे नाव आहे. चतुर्भुज म्हणजे चार हातांचा कृष्ण नव्हे.

श्रीभगवानुवाच

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः।।५२।।

परमात्मा श्रीकृष्ण म्हणाले- अर्जुना! तू जे माझे दिव्यरून बघितलेस ते अतिशय दुर्मिळ आहे; प्रत्यक्ष देवता सुद्धा या रूपदर्शनाची अभिलाषा बाळगतात. खरं तर सगळीच माणसे संताला ओळखू शकत नाहीत. पूज्य महाराजश्री अंतर्ज्ञानी पूर्ण महापुरुष असूनही लोकांनी त्यांना वेडा समजले. काही पुण्यात्मानांच 'महाराज सद्गुरु आहेत', अशी आकाशवाणी झाली. केवळ त्यांनीच, महाराजांना हृदयाने जाणले, त्यांचे स्वरूप जाणून घेतले व स्वतः सद्गती प्राप्ती केली. श्रीकृष्णांचे हेच सांगणे आहे की ज्यांच्या हृदयात दैवी संपदा जागृत होतात त्या देवतासुद्धा नित्य या रुपदर्शनाची आकांक्षा बाळगतात. म्हणजे यज्ञ, दान किंवा वेदाध्ययनाने आपले दर्शन घडू शकते? परमात्म्यांच्या सांगण्यानुसार-

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा।।५३।।

तू माझे जे विश्वरूप पाहिलेस ते वेदाध्ययनाने, तपाने, दानाने किंवा यज्ञानेदखील पाहावयास मिळणे दुर्लभ आहे. ते सुलभतेने पाहावयास मिळणारे नाही. असे जर आहे तर मग आपल्याला पाहण्याचा दुसरा कोणताच उपायच नाही? ते महापुरुष यावर म्हणतात-

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप।।५४।।

हे श्रेष्ठ तप करणाऱ्या अर्जुना, माझ्याशिवाय अन्य देवतांचे स्मरण न करता केवळ माझेच अनन्य श्रद्धेने स्मरण केले, माझी भक्ती केली तर ह्याप्रकारे मला प्रत्यक्ष पाहणे यर्थाथपणे जाणणे व माझ्या ठायी तत्त्वाने प्रवेश करणे शक्य आहे-सुलभ आहे. अर्थात, भगवंताच्या प्राप्तीचे एकमात्र माध्यम म्हणणे अनन्य भक्ती होय. शेवटी ज्ञानदेखील भक्तीमध्येच परिणत होत असते. वर सांगितले की, माझे हे रूप तुझ्याशिवाय ना कोणी पाहू शकले, ना पुढे कोणी पाहू शकेल. व आता इथे ते सांगत आहेत- अनन्य भक्तीने मला न केवळ पाहू शकले जाते; पण यर्थाथपणे मला जाणलेही जाते व माझ्या ठायी तत्त्वाने प्रवेश करणेही शक्य होते. अर्थात अर्जुन

म्हणजे अनन्य भक्ताचे नाव आहे, एका अवस्थेचे नाव आहे. अनुराग, प्रेम म्हणजेच अर्जुन होय. शेवटी योगेश्वर कृष्ण सांगतात-

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव।।५५।।

हे अर्जुना, जो पुरुष माझ्यासाठी निर्दिष्ट कर्म म्हणजेच नियत कर्म-यज्ञार्थ कर्म करतो, **'मत्परमः'** जो मत्परायण होऊन राहतो, तो माझा अनन्य भक्त आहे. **'संगवर्जितः'** परंतु संग-दोष असेल तर ते कर्म होऊ शकत नाही. तेव्हा आसक्तीरहित होऊन जो कोणत्याही भूतप्राण्यांचे ठिकाणी वैरभाव ठेवत नाही तो मला प्राप्त होतो. तर मग अर्जुनाने युद्ध केले? त्याने प्रतिज्ञा घेऊन जयद्रथाला मारले? **'निर्वैरः सर्वभूतेषु'** जर अर्जुनाने त्याला मारले असते तर अर्जुन भगवंताचे स्वरूप पाहू शकला नसता. परंतु अर्जुनाने भगवंताचे विश्वरूप पाहिले आहे. यावरुन सिद्ध होते की, गीतेमध्ये एकही श्लोक असा नाही की जो बाह्य हाणा-मारीचे, कापाकापीचे समर्थन करीत नाही. जो नियत कर्म करेल, यज्ञयागादि क्रिया करेल, जो अनन्य भावाने दुसऱ्या कोणाचेही स्मरण न करता एका ईश्वराचेच स्मरण करेल, जो आसक्ती दोषापासून दूर राहील, तेथे युद्ध कसले? जर त्याच्या बरोबर युद्ध करायला कोणी नसेलच तर मग तो युद्ध कोणाबरोबर करेल? सर्व भूतप्राण्यांबाबत ज्याच्या मनात वैरभाव नाही, कल्पनेनेदेखील जो कोणाला त्रास देत नाही, तोच माझ्याप्रत येतो. मग याचा अर्थ काय? अर्जुनाने युद्ध केले का? नाही मुळीच नाही.

वास्तविक आसक्तीदोषापासून अलग राहून जेव्हा तुम्ही अनन्य भावाने भगवंताच्या चिंतनात निमग्न होता, निर्धारित यज्ञप्रक्रियेमध्ये प्रवृत्त होता, अशा वेळी राग, द्वेष, काम-क्रोध इत्यादि दुर्जय शत्रू विघ्नरूपाने तुमच्यावर आक्रमण करतात. तेव्हा त्यांच्यावर विजय मिळवणे म्हणजेच युद्ध करणे होय.

निष्कर्ष-

या अध्यायाच्या आरंभी अर्जुन म्हणाला- भगवान, आपल्या विभूतींच्याबाबत मी विस्ताराने ऐकले. त्यामुळे माझा मोह नष्ट झाला,

अज्ञानही दूर झाले; परंतु आपण मला सांगितलेत की मी सर्वत्र व्यापून आहे; तेव्हा आपले ते सर्वव्याप्त स्वरूप मी प्रत्यक्ष पाहू इच्छितो जर ते स्वरूप माझ्याकडून पाहणे शक्य असेल; तर कृपया मला आपले ते स्वरूप दाखवा. अर्जुन श्रीकृष्णाचा अनन्य सखा होता, अनन्य सेवक होता. त्यामुळे श्रीकृष्णाने कोणता वाद न करता लगेच आपले सर्वव्याप्तरूप-विश्वरूप दाखवायला सुरुवात केली- अर्जुना, हे सप्तर्षी व त्यांच्याही पूर्वी होऊन गेलेले ऋषी बघ. ब्रह्मा आणि विष्णू बघ. सर्वत्र पसरलेले माझे तेज बघ. परंतु अर्जुन आपले डोळे नुसता चोळत राहिला. या प्रकारे दोन-तीन श्लोकांपर्यंत श्रीकृष्ण आपले विश्वरूप दाखवत राहिले; पण अर्जुनाला काहीच दिसले नाही. सर्व विभूती त्यावेळीही योगेश्वरांच्या मुखात होत्याच, पण अर्जुनाला ते सामान्य मनुष्यासारखे दिसत होते. तेव्हा विभूतींचे दर्शन घडवित असताना एकदम थांबले व म्हणाले अर्जुना, तुझ्या या सामान्य डोळ्यांनी तू मला पाहू शकणार नाहीस. तुझ्या बुद्धीने तू मला पारखूही शकणार नाहीस. तेव्हा तुला मी दिव्य दृष्टी देतो की ज्यामुळे तू मला पाहू शकशील. भगवान तर समोर उभे होतेच. आता तो वास्तवात भगवंताचे विश्वरूप पाहू लागला. ते पाहिल्यानंतर तो स्वतच्या अपराधाबद्दल क्षमायाचना करू लागला. वास्तविक तो अपराध नव्हता; परंतु त्याला तो अपराध वाटत होता. कारण त्याने भगवंताला कधी सखा म्हटले होते, कधी कृष्ण तर कधी यादव असे म्हणून संबोधले होते. यासाठी तो मला क्षमा करा असे म्हणत होता. श्रीकृष्णांनी त्याला लगेच क्षमा केली व अर्जुनाच्या विनंतीप्रमाणे आपले सौम्य स्वरूप पूर्ववत धारण केले व त्याला धीर दिला.

वास्तविक- कृष्ण म्हणणे काही अपराध नाही. ते सावळे होते मग त्यांना गोरे कसे म्हणायचे? तसेच यदुवंशात त्यांचा जन्म झाला होता आणि श्रीकृष्ण स्वत: अर्जुनाला सखा मानत होते. वास्तविक प्रत्येक साधक 'महापुरुषाला' प्रथम असे सामान्य मनुष्याप्रमाणेच समजतो. त्यामुळे कोणी त्यांना त्यांच्या रूपावरून किंवा आकारावरून संबोधतात, कोणी त्यांच्या वृत्तीवरून संबोधतात, कोणी त्यांना स्वत:सारखे समजून तसे संबोधतात. सांगायचे तात्पर्य म्हणजे कोणाला त्यांचे यर्थाथ स्वरूप समजत नाही. त्याच्या

अचिन्त्य स्वरूपास अर्जुनाने जाणले व मग त्याच्या लक्षात आले की श्रीकृष्ण भगवान ना काळे आहेत ना गोरे, ना कोणत्या कुळातील आहेत ना कोणाचा ते सखा आहेत. त्यांची बरोबरी करणारे या जगात कोणीही नाही. मग तो सखा कसा? बरोबरीचा कसला? हे तर अचिंत्य रूप आहे. जर भगवंतानी स्वतः ते दाखवले तरच ते दिसते. व म्हणून आपल्याकडून श्रीकृष्णाला सखा-कृष्ण-यादव असे संबोधून त्यांना आपल्याप्रमाणे गणण्यात जो अपराध केला त्याबद्दल तो वारंवार क्षमायाचना करू लागला.

मग प्रश्न असा निर्माण होतो की जर 'कृष्ण' म्हणणे अपराध आहे तर त्यांच्या नावाचा जप कसा करायचा? यावर श्रीकृष्णांनी स्वतः जपण्यासाठी जे नाव दिले, जो विधी सांगितला त्या विधीचा आपण विचार करावा. तो विधी म्हणजे **'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्'**- **'ओम'** हा अक्षय ब्रह्माचा पर्यायी शब्द आहे. **'ओ अहम् स ओम'** जो या जगाला व्यापून आहे त्याची सत्ता माझ्यातच लपून आहे, हा या ॐ काराचा आशय आहे. आपण जप त्याचा करावा व ध्यान माझे करावे, असे त्यांनी सांगितले.

नंतर अर्जुनाने श्रीकृष्णाला आपल्या चतुर्भुज रूपाचे दर्शन घडवावे अशी विनंती केली. श्रीकृष्णाने लगेच आपले सौम्य स्वरूप धारण केले. अर्जुन म्हणाला भगवान् आपले हे सौम्य स्वरूप पाहून आता माझे मन ठिकाणावर आले आहे, आता मी स्वस्थ झालो आहे. अर्जुनाने चतुर्भुज रूपाचे दर्शन घडवायला सांगितले होते आणि भगवंतानी त्याला दाखवले **'मानुषं रुपं'** वास्तविक शाश्वत स्वरूपातला योगी शरीराने बसलेला असतो, दोन हाताने काम करीत असतो आणि त्याच वेळी अन्तरात्म्यात जागृत होऊन जेथूनही जो भाविक अनन्य भावाने स्मरण करतो, तेथे त्याच वेळी त्याच्या किंवा अनेकांच्या हृदयात जागृत होऊन प्रेरकरुपाने कार्य करीत असतो. हात हे महापुरुषाच्या कार्यांचे प्रतीक आहेत. तेच त्याचे चतुर्भुज स्वरूप आहे.

श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणाले- अर्जुना, तुझ्याशिवाय माझे हे रूप आजपर्यंत कोणीही पाहू शकत नाही. आणि भविष्यातही कोणी पाहू शकणार नाही.

मग गीता आमच्यासाठी व्यर्थच आहे म्हणायची! नाही! योगेश्वर म्हणतात- यासाठी एक उपाय आहे. जो माझा अनन्य भक्त आहे, माझ्या शिवाय जो दुसऱ्या कोणाचेही स्मरण न करता, निरंतर माझे चिंतन करतो, त्यांच्या अनन्य भक्तीमुळे माझे दर्शन घडणे(जसे तुला घडले) सुलभ जाते. अर्थात अर्जुन अनन्य भक्त होता. भक्तीचे परिमार्जित रूप आहे अनुराग! इष्टदेवाची अनुरूढ ओढ! **मिलहिं न रघुपति बिनु अनुरागा'-** अनुरागविहीन पुरुषाला भगवंताची प्राप्ती कधी होत नाही. पुढेही होणार नाही. तप केले किंवा दान केले तरी त्याची प्राप्ती होत नाही व म्हणूनच आराध्य ईश्वराबद्दल प्रेम किंवा अनन्य भक्ती असणे अत्यंत आवश्यक असते.

शेवटी श्रीकृष्ण म्हणाले- अर्जुना, माझ्याद्वारे निर्देश केलेले कर्म कर. माझा अनन्य भक्त होऊन, मला अनन्य भावाने शरण येऊन, व आसक्तीदोषापासून दूर राहून असे मी निर्दिष्ट केलेले कर्म तू कर. संग-दोषामध्ये हे कर्म होऊच शकत नाही. हे कर्म करीत असताना उलट संग-दोष विघ्नरूप ठरत असतो. जे निवैरभावाने माझी भक्ती करतात, तेच मला प्राप्त करू शकतात. मग जेथे संगदोष नाही, जेथे माझ्याशिवाय दुसरे कोणाचे स्मरण नाही, वैर भावाचा मानसिक संकल्पही जेथे नाही, तेथे युद्धाचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही. तेथे युद्ध कसले? बाहेर लढाई-झगडे होत असतात; परंतु विजय जिंकणाऱ्याला मिळत नाही. संसाररूपी दुर्जय शत्रूला असंगरुपी शस्त्राने कापून परमतत्त्वात प्रवेश मिळवणे हाच वास्तविक विजय आहे. यानंतर हार-पराभव असत नाही.

या अध्यायात प्रथम योगेश्वर श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला दिव्य दृष्टी दिली त्यानंतर आपल्या विश्वरूपाचे त्याला दर्शन घडवले-म्हणून.

ॐ तत्सदिति श्रीमद्‌भगवद्‌गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे 'विश्वरूपदर्शनयोगो' नामैकादशोऽध्यायः।।११।।

याप्रमाणे श्रीमद्‌भगवद्‌गीतारूपी उपनिषदातील ब्रह्मविद्यांतर्गत योगेशास्त्रातील श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांच्या संवादातील 'विश्वरूपदर्शनयोग' नावाचा अकरावा अध्याय समाप्त झाला.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामीअड़गड़ानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'यथार्थगीता' भाष्ये 'विश्वरूपदर्शनयोगो' नामैकादशोऽध्यायः।।११।।

अशा प्रकारे श्रीमत्परमहंस परमानन्दजींचे शिष्य स्वामी अडगडानंदकृत श्रीमद्भगवद्गीतेवरील भाष्य 'यर्थाथ गीता' यामधील 'विश्वरूपदर्शनयोग' नावाचा अकरावा अध्याय समाप्त झाला.

।।हरिः ॐ तत् सत्।।